

EGY ISMERETLEN BIZÁNCI IKON

FARKAS Zoltán*

PPKE BTK Medieviztika Tanszék, Magyarország

Beérkezett: 2023. május 1. • Elfogadva: 2023. május 9.

© 2023 A szerző

ABSZTRAKT

A tanulmány első része egy magángyűjteményben őrzött ismeretlen bizánci szentképet ír le, amelynek központi képe a keresztre feszítés jelenet (*staurósis*). A dolgozat második részében felvetett hipotézis szerint a keretet alkotó képsorozat két képe egyetlen jelenetet ábrázol, Jézus Krisztus mennybemenetelét (*analépsis*, *ascensio*). A keret két másik jelenete az ezüstlemez sérülései miatt azonosíthatatlan, további kutatást igényel.

KULCSSZAVAK

bizánci ikon, *staurósis*, *analépsis*, *ascensio*

Tárgyunk egy magángyűjteményben őrzött kegytárgy, egy hozzávetőleg 85 mm széles, 90 mm magas fémlemezre hideg domborítással készült ikon; anyaga ezüst. A lemez oldalai mentén lyukak vannak, a peremen pedig lyukakra utaló görbületek. Kézenfekvő feltevés, hogy az előbbi lyukakat olyan szögek vagy szegecsek üthették, amelyek egykor a fémlemezt borítás és díszítés céljából egy tárgyra rögzíthették. Ezt követően – feltehetőleg újbóli felhasználás során – más fémlemezekkel együtt rögzíthették-szegecselhették a lemezt egy másik – az eredetinelől vélhetően nagyobb – tárgyra. A fémlemez roncsolódása, a téglalap oldalainak,

* Levelező szerző. E-mail: farkas.zoltan@btk.ppke.hu.

de különösen sarkainak sérülése arról tanúskodik, hogy utóbb a fémlemez a tárgyról meglehetősen durván távolították el, szinte letépték. A bal alsó sarkon van a legnagyobb mértékű károsodás; itt nagyobb fémdarab szakadt le. A jobb alsó sarok ép, a felső két sarkon kisebb szakadás látszik.

A képmezőben a megfeszített Krisztus látható a Szűzanyával és Szent János apostollal.

1. ábra. A keresztre feszítés jelenete (staurósis)

Az ismert képtípus értelmezését és az ábrázolt alakok azonosítását feliratok teszik egyértelművé.

A jelenet eltér a szinoptikus evangéliumok beszámolóitól, de hűen idézi fel a *János-evangélium* beszámolóját:

Ott állt Jézus keresztye mellett anyja, anyjának nővére, Mária, Kleofás felesége, és a magdalai Mária. Jézus látva, hogy anyja és a szeretett tanítvány ott áll, mondja anyjának: Asszony, íme a fiad. Azután a tanítványnak mondja: Íme az anyád. Azon órától fogva a tanítvány a házába fogadta őt. (Io 19, 25–27)

A jelenetben szereplő alakok mellett jól kivehető görög betűk: rövidített görög feliratok vannak.

Az első felirat négy betűből áll. A rövidítést jelölő vonások alatti két betűpár IC XP. A *nomen sacrum* feloldása: IHCOYC XPICTOC (Ἰησοῦς Χριστός), magyarul: Jézus Krisztus.

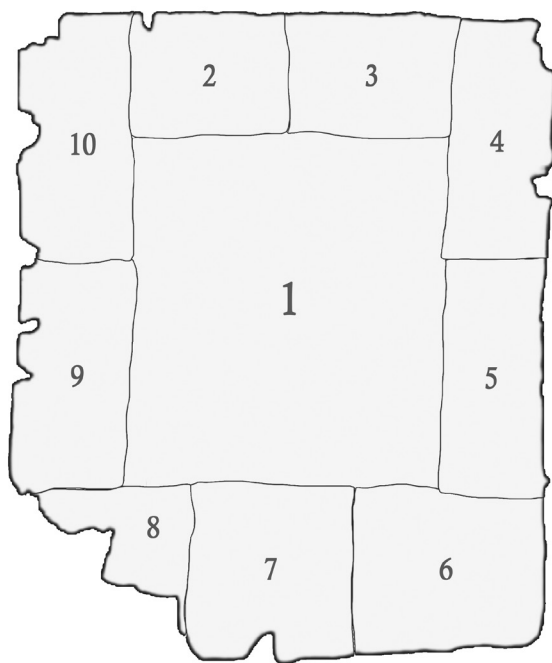

Ettől balra, kissé lentebb van egy másik felirat, egy szintén két szót rövidítő betűsor. A második betűsor fölött tisztán látszik az összevonást jelző vonás: az első rövidítésben az *omikron* és *ypsilon*, a másodikban a *my* és *éthi* van ligatúrában kötve. A rövidítések (ΘΟΥ ΜΗΡ) feloldása: ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ (Μήτηρ Θεοῦ), magyarul: Isten anyja. Az első szó rövidítésében ez a típusú és így kötött ligatúra (ϣ) ritkán fordul elő feliraton, a bevett rövidítés ugyanis ΘΥ – vonással. Megjegyzendő még, hogy a két betűsor helyzete és sorrendje meglehetősen szokatlan, mivel általában két-két betű, ΜΡ és ΘΥ szokott állni rövidítésként, mégpedig a Theotokos fejétől balra és jobbra.

Az első felirattól jobbra, kissé lentebb van a harmadik betűsor. Az összetett jel és a vonás alatti két betű három szót jelöl. Az összevonást jelölő vonás jól látszik az *ómega* fölött, az *ómega* és *ióta* (egymás alatti, fordított sorrendű) elhelyezése szokatlan. A felirat feloldása: Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ὁ ἅγιος Ἰωάννης), azaz Szent János. A megnevezés és a kép egyértelműen a szeretett tanítványra utal (ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος).

Hasonló ábrázolások alapján azonosítható a kereszt feletti felirat két oldalán feltűnő két mellékalak, noha nincs mellettük felirat: balra Michaél főangyal, jobbra Gabriél főangyal látható derékig, kitárt karokkal, egy-egy szárnyal.

Az álló téglalap alakú képmezőt (1) kilenc kisebb képből álló sorozat (2–10) keretezi.

2. ábra. A képmező és a keretet alkotó képek sematikus rajza számozással

Az ilyen típusú keretezés bevett megoldás bizánci szentképeken. A keret lehet egyszerű vagy bonyolult, geometrikus vagy növényi díszítésű, de lehetnek a kereten különböző alakú mezőkben és különböző módokon megjelenített szentek is. Ismerünk különböző jelenetekből álló sorozatokat is. Ezek a képmezőben ábrázolt személy életéhez kötődő jeleneteket mutat-

nak be, időrendben. A képeket általában balról jobbra és/vagy fentről lefelé kell 'olvasni'; ez a keretet alkotó képek megszokott rendje.

Ha a képmezőben Krisztus-ikon van, akkor a kereten többnyire Jézus Krisztus földi életéből vett jelenetek láthatóak. A jelenetekben megörökített eseményekről a liturgikus év ünneprendje is megemlékezik. A kerettörténet elbeszélheti például a nagyhét eseményeit vagy fókuszálhat a szenvedéstörténet részleteire. A legismertebb jelenetek a nagyhét eseményeiből például ezek: Bevonulás, Lábmossa, Utolsó vacsora, Krisztus az Olajfák hegyén, Júdás csókja, Krisztus elfogatása, Péter tagadása, Krisztus kigúnyolása, Krisztus Kaifás előtt, Krisztus Pilátus előtt, Megostorozás, Töviskoronázás, *Ecce homo*, Keresztvitel, Keresztre feszítés, Levétel, Krisztus siratása, Sírbatétel, Szent sír, Az Úr dicsősége. Az ábrázolásmód, a szereplők száma és a jelenetezés fokozatosan állandósult és kanonizálódott a képeken, de a jelenetek száma és tartalma az egyes képsorozatokban eltérő lehet. A jeleneteknek rögzült címük van. A görög (latin és más nyelvű) címfeliratok szövegezése viszonylag állandó, a felirat általában nagybetűvel van írva, olykor rövidítve. Ilyen cím például az Angyali üdvözlés (*annuntiatio*, χαίρεισιμός), Szűz Mária látogatása Szent Erzsébetnél (*visitatio*, ἀσπασμός), Születés (*nativitas*, γέννησις), Bemutatás a Templomban (*praesentatio*, ὑπαπαντή), Megkeresztelkedés a Jordánban (*baptisma*, βάπτισμα), Átváltozás (*transfiguratio*, μεταμόρφωσις), Bevonulás (*βαῖοφόρος*), Keresztre feszítés (*crucifixio*, σταύρωσις), Feltámadás (*resurrectio*; ἀνάστασις), Mennybemenetel (*ascensio Domini*; ἀνάληψις), Pünkösd (*Pentecoste*; πεντηκοστή), Szűz Mária elszenderülése (*dormitio*; κοιμησις).

A vizsgált ikonon a keresztre feszítés jelenetét (σταύρωσις) különböző formátumú és méretű képek keretezik. A kilenc képből öt könnyen azonosítható, az ötből négynek az azonosítását feliratok is egyértelműsítik. A fennmaradó négy kép értelmezése viszont meglehetősen bizonytalan, többek között azért, mert nincs címfeliratuk, vagy ha van, nem betűzhető ki. Ez utóbbi négy kép közül kettő értelmezésére teszünk most kísérletet.

A beazonosítható képeket nézzük meg először, majd a négy nehezen azonosítható kép közül egyet azonosítunk, egyet valószínűsítünk, majd e kettőt egyetlen jelenetként értelmezzük.

Biztosan azonosítható a keret alsó részén a középső kép (7), mely kissé szokatlan módon, de egyértelműen megismétli a képmező jelenetét (σταύρωσις), jóval kisebb méretben, elnagyolva, a lényeges elemekre szorítkozva és felirat(ok) nélkül.

Biztosan beazonosítható a keret bal és jobb oldalán található két-két kép (9, 10 és 5, 4) is. Nemcsak a hasonló kidolgozás, hanem a feliratok látható és kibetűzhető része is segíti az ábrázolt személyek azonosítását. A két kép meglehetősen szokatlan módon önálló képen ábrázolja a képmező két szereplőjét, majd e két kép felett teljesen váratlanul és párját ritkítón meg is kettőzi, újból megismétli a Szűzanyát (9, 10) és Szent Jánost (5, 4) ábrázoló képpárt. A két személy három-három ábrázolása nagyon hasonló, de amennyire meg lehet ítélni, nem teljesen azonos, vagyis egyedi kidolgozottságú.

A képmező feletti két kép közül a jobb oldali képen (3) a mandorla formájú dicsfényben egy ülő alak látható. Ez az alak lehetne a trónoló Krisztus, vagy a trónon ülő és a gyermek Jézust tartó Szűz Mária. Valószínűbb egy harmadik értelmezési lehetőség, az tudniillik, hogy a kép a megdicsőült Krisztust ábrázolja. Feltevésünket támogatja a mandorla melletti két angyal, akik a feltámadt Krisztust a mennybe emelik. Az értelmezés ellen szól azonban, hogy a hagyományos bizánci ábrázolásmód általában az esemény szemtanúit is megjeleníti egy kétsztrátú kép alsó mezőjében.

3. ábra. A képmező feletti két kép (2, 3)

Az *Apostolok cselekedetei* a következő leírást adja az ábrázolt eseményről:

Καὶ ταῦτα εἰπὼν βλέπόντων αὐτῶν ἐπήρθη καὶ νεφέλῃ ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν. καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν εἰς τὸν οὐρανὸν πορευομένου αὐτοῦ, καὶ ἰδοὺ ἄνδρες δύο παρειστήκεισαν αὐτοῖς ἐν ἑσθήσεσιν λευκαῖς, οἱ καὶ εἶπαν· ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε [ἐμ]βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν; οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναλημφθεὶς ἀφ’ ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν οὕτως ἐλεύσεται ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν. (Acta 1, 9–11 Nestle – Aland²⁶)

E szavak után szemük láttára fölemelkedett és felhő takarta el őt szemük elől. Miközben merőn nézték, miként emelkedik az égbe, egyszerre csak két fehér ruhás férfi termett mellettük. „Galileai férfiak, szólították meg őket, mit álltok itt égre emelt szemekkel? Ez a Jézus, aki közületek fölvetetett a mennybe, úgy jön el ismét, ahogy szemetek láttára mennybe tért.” (Békés Gellért – Dalos Patrik fordítása)

A szöveg legsúlyosabb szavára: az ἀναλημφθεὶς melléknévi igenévre vezethető vissza az a főnév, amely a jelenet bevett címe lett: Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ (ἡ ἀνάληψις).

Az ἀνάληψις az ἀναλαμβάνω ige nyújtott fokú tönéből -sics képzővel képzett *nomen actionis*. Az ige alapjelentése meghatározza a főnév jelentéskörét is, ennek megfelelően a főnév szótári jelentései a *LSJ* és a *TLG* alapján: 1. visszavétel; 2. a testi erő vagy emlékezet visszanyerése, felépülés, felfrissülés (ἀνάληψις τῆς δυνάμεως); 3. törött alkar vagy könyök rögzítése felkötéssel; 4. szőlőkötözés. Egyéni használatban Thukydidesnél *jóvátétel*, Diodórosnál *megismerés*, Diogenész Laertiosnál *elsajátítás* (ἀρετῆς ἀνάληψις), Strabónnál *újjaépítés*, Lukianosnál kitagadott örökös *visszafogadása* (eredetileg az újszülött elismerésének apai gesztusa, a *felemelés*: ἀνάληψις παιδός), feliratokon hivatalnok *hivatalba lépése* és (ahhoz kapcsolódó vagy attól független) *vendéglátás*. A *Lukács-evangélium*ban a főnév szóközi nazálissal bővült alakban fordul elő *genitivus* esetben; idézem: Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ (Lc 9, 51). A magyar fordításokban: *Történt pedig, hogy amikor közeledtek felvételének napjai* (Káldi-Neo-Vulgata); *Amikor már közeledtek szenvedésének és megdicsőülésének napjai* (Szent István Társulati Biblia); *Történt pedig, hogy amikor elérkezett felemeltetésének ideje* (Simon T. László); *Mikor közel voltak már műve beteljesedésének*

napjai (Békés – Dalos); *Amikor pedig közeledett felemeltetésének ideje* (Magyar Bibliatársulat 2014); *Lón pedig, mikor az idő elközelgete, hogy ő felvitessék* (Károli revideált). Az ἀνάληψις ezek szerint felvétel, szenvedés és megdicsőülés, felemeltetés, beteljesedés, felvitetés; a különböző megoldások mögött érezhetően teológiai értelmezések is meghúzódnak. A görög szó és kép egyszerre jelöli a felemelésben Jézus Krisztus megfeszítését és felmagasztalását. Patrisztikus szerzőknél jelenti a szó a lélek felemelkedését, később Krisztus mennybemene-telét, ennek ünnepét és megünneplését. (A szó magyarításaira és teológiai értelmezéseire itt nem volna helyénvaló bővebben kitérni, csak annyit jegyeznek meg, hogy a görög ἀνάληψις teljesen más képzeteket kelt, mint latin „megfelelője”, az *ascensio*.)

Ha mindezek fényében vizsgáljuk meg a megdicsőült Krisztustól balra található képet (2), akkor, úgy véljük, megtaláltuk a jelenet hagyományos ábrázolásának alsó részét. A középső alak Szűz Mária mint *virgo orans*, két oldalán pedig vagy a galileai férfiakat jelképező két férfi (ἄνδρες Γαλιλαῖοι), vagy az a „két fehér ruhás férfi” (ἄνδρες δύο ἐν ἐσθήσεσιν λευκαῖς), akik a hagyományos értelmezés szerint angyalok. Ez utóbbi feltevés a valószínűbb megoldás.

Két jelenetre osztott képeket ismerünk az ikonográfiai hagyományból, így például (többnyire korai ábrázolásokon) előfordul, hogy egyetlen képen szerepel a keresztre feszítés és a levétel, vagy a keresztre feszítés és a feltámadás, de ezeket a jeleneteket (az idő előrehaladtával) általában önálló képeken ábrázolták. Az ἀνάληψις jelenetnek azonban, ha a két kép, ahogy feltételezem, csakugyan ezt a jelenetet ábrázolja, két képre történő ilyen kettéosztása nem ismert a bizánci ikonográfiában. Éppen ez a kettéosztás ennek az ikonnak az érdekessége és újdonsága.

A keret alsó részén három kép van, a középső (7) megismétli a képmező jelenetét (σταύρωσις). Az ettől balra (a fémlemez bal alsó sarkán) lévő képnek (8) mintegy a háromnegyede hiányzik. A másik képen (6) – a fémlemez jobb alsó sarkán – egymással szembenéző két alak látszik, mögöttük egy-egy további alak. Balról a harmadik alak feje körül talán betűk vannak. A két jelenet értelmezéséhez a fémlemez újabb vizsgálata és további kutatás szükséges.

4. ábra. A jobb oldali alsó kép (6) négyalakos jelenete (nevet vagy címfeliratot rövidítő betűkkel?)

A fémlemez eredetileg egy tárgy borítására és annak díszéül szolgált. Ez a tárgy lehetne például bizánci kötéstábla, de ez ellen szól a fémlemez mérete, a kép összetett jellege és az evangelistákra utaló jelképek hiánya. A fémlemez mérete miatt nehezen képzelhető el a tárgy *enkolpion*ként: az előbb bajelhárító (apotropaikus), utóbb méltóságot jelölő *enkolpion* mérete kisebb, anyaga értékesebb, többnyire zománccal berakott, képi világa letisztultabb, egyszerűbb. Véleményem szerint a tárgy egy kis méretű doboz fedőlapját díszíthette: az ékszerek vagy kegytárgyak tárolására szolgáló bizánci dobozok, tokok és szelencék mérete felel meg a fémlemez méretének.

A korábban díszítésre szolgáló fémlemez élettörténetének egy újabb szakaszában eredeti helyéről kiszakadva önálló életre kelt, és vallásos tisztelet tárgya lett: szentkép. Ma (s majd' kilencven éve biztosan) a fémlemez egy vékony fatáblára van rögzítve ragasztással. Az ikon tábla típusba sorolható natúr táblácska hátlapjára egy akasztó is van ragasztva fonatból, a fatábla hosszabbik oldalával párhuzamosan pedig két felirat olvasható. A lendületes, nem-latin betűs felső felirat a tárgy elajándékozásának tényét rögzíti három sorban (itt-ott megfakult tintával), így: ajándékba X-nek / Y-tól / városnév. nap. hónap [római számmal]. év). Alatta egy másik kéz latin betűs feljegyzése, mely szerint a megajándékozott a tárgyat (múzeumi) szakértővel bevizsgáltatta, s az régi, *valódi*. A hátlapon van még három ragasztónyom is; a szentképet egyik tulajdonosa valamikor talán falra vagy tárgyra ragasztotta.

Az újabb vizsgálat előtt célszerű volna a fémlemezt a fatábláról leválasztani. Ez ugyanis minden bizonnyal megkönnyítené a fémlemez további fizikai (és anyag)vizsgálatát, fényt vetne az ötvös technikai tudására, de jelentősen segítené a bizonytalan tartalmú két kép értelmezését is.

Összeférhetlenségi nyilatkozat: A szerző mint egyben szerkesztő a kézirat bírálatainak folyamatában nem vett részt.

SUMMARY

The first section of the study describes an unknown Byzantine icon, part of a private collection, the central image of which is the scene of the crucifixion (*staurósis*). According to the hypothesis proposed in the second section of the paper, two of the images among the ones framing the central image are the two separated halves of one single scene, the Ascension of Jesus Christ (*analépsis*). Two other scenes in the frame have not been identified yet due to damage to the silver plate and are subjects of further research.

Keywords: Byzantine icon, staurósis, analépsis, ascensio

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

